

MASROP E-Dergi

Mimarlar Arkeologlar Sanat Tarihçileri Restoratörler Ortak Platformu E-Dergisi (MASROP E-Dergi)

E-Journal Common Platform of Architects, Archaeologists, Art Historians and Conservator-Restorers (MASROP E-Dergi)

MASROP E-Dergi 13.1

Aksel TİBET
Anısına

Nisan 2019

© MASROP E-Dergi, 2019

Mimarlar Arkeologlar Sanat Tarihçileri Restoratörler Ortak Platformu E-Dergisi
MASROP E-Dergi

E-Journal Common Platform of Architects, Archaeologists, Art Historians and Conservator-Restorers

MASROP E Dergi Ulusal Hakemli bir e-dergidir.

MASROP E Dergi is a National Refereed Journal

Türkçe olarak yılda 2 sayı (Nisan ve Kasım) yayınlanır.
Published in Turkish annually in two issues (April and November)

Yayın Sahibi / Publication Proprietor

Uğur Alanyurt

Elektronik Sayfa ve Grafik Tasarım / Web and Graphic Design

Selçuk Öztürk

E-Dergi Tasarım / E-Journal Design

Öğr. Gör. (MA) Ceren Baykan (TÜ); Doç. Dr. Daniş Baykan (TÜ)

Posta Adresi / Address

Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı,
I. Bina, Kat 1, oda nu.: 106, Klasik Arkeoloji Laboratuvarı, Güllapoğlu Yerleşkesi
22030, Merkez / Edirne

Telefon / Phone

0-284-235 95 27 Dâhili: 1202

E-posta Adresi / E-mail

masrop.e.dergi@gmail.com

İnternet Adresi / Web Address

<http://www.masrop.org>

<http://dergipark.gov.tr/masrop>

ISSN: 1307-4008

Ön Kapak:

Tasarım: Ceren Baykan (Trakya Ü.)

Fotoğraf: Erkan Özaydın

Arka Kapak:

MASROP E-Dergi'nin Yayın kuralları

Cilt 13 Sayı 1 Nisan 2019

Bu e-dergide yayınlanan makalelerin yayın hakkı saklıdır. MASROP E-Dergi'de yer alan makaleler tekil ve toplu şekilde dijital veya matbu olarak çoğaltılamaz. Yazılar ve görseller hiçbir şekilde ticari olarak kullanılamaz. Bilimsel yayınlarda kaynak gösterilerek alıntı halinde kısmi kullanımı mümkündür. Makalelerin görsellerinin bilimsel amaçlı kullanımı yazarının iznine bağlıdır. Makale görselleri kaynak gösterilmediği sürece yazarına aittir. Makalelerdeki yazın ve görsel içeriğin yasal sorumlusu yazarıdır.

Kurucu ve Onursal Başkan / Founder and Honorary Chief Editor

Oktay Ekinci (1952 / Vefat 15 Ekim 2013)

Yayın Kurulu / Editorial Board

Başkan / Editor

Doç. Dr. Daniş Baykan (Trakya Ü.)

Yardımcı Başkan / Deputy Editor

Dr. Ergün Karaca (Trakya Ü.)

Düzenleme ve Dizgi / Redaction and Editing

Ceren Baykan (Trakya Ü.)

İngilizce Düzenleme / English Redaction

Doç. Dr. Emma Louise Baysal (Trakya Ü.)

Elektronik Sayfa Sorumlusu / Webmaster

Uğur Alanyurt (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Ü.)

Onursal Yayın Kurulu / Honorary Editorial Board

Prof. Dr. Belkıs Dinçol (İstanbul Ü. emekli) Prof. Dr. Turan Efe (Bilecik Şeyh Edebali Ü. emekli)
Prof. Dr. Mehmet Özdoğan (İstanbul Ü. emekli) Prof. Dr. Nuran Şahin (Ege Ü. emekli)
Prof. Dr. Elif Tül Tulunay (İstanbul Ü. emekli) Dr. Aksel Tibet (İFEA İstanbul / Vefat 26 Ocak 2019)
Dr. Işık Şahin (Trakya Ü. emekli)

Yayın Kuruluna ilaveten / In addition to the Editorial board

Yayın Danışma Kurulu / Editorial Advisory Board

Ünvan (Prof.; Doç.; Dr.) ve soyadı alfabetik / Title and surname, alphabetic

Prof. Dr. Sümer Atasoy (Karabük Ü. emekli) Prof. Dr. Serdar Aybek (Celal Bayar Ü.)
Prof. Dr. Asnu Bilban Yalçın (İstanbul Ü.) Prof. Dr. Demet Binan (Mimar Sinan G.S.Ü.)
Prof. Dr. Sedef Çokay Kepçe (İstanbul Ü.) Prof. Dr. Serra Durugönül (Mersin Ü.)
Prof. Dr. Bekir Eskici (Gazi Ü.) Prof. Dr. Timur Gültekin (Ankara Ü.)
Prof. Dr. Gül Gürtekin Demir (Ege Ü.) Prof. Dr. Gül Işın (Akdeniz Ü.)
Prof. Dr. Necmi Karul (İstanbul Ü.) Prof. Dr. Zeynep Koçel Erdem (Mimar Sinan G.S.Ü.)
Prof. Dr. Sevgi Lökçe (Atılım Ü.) Prof. Dr. M. Sacit Pekak (Hacettepe Ü.)
Prof. Dr. Gürcan Polat (Ege Ü.) Prof. Dr. Ayla Sevim Erol (Ankara Ü.)
Prof. Dr. Hamdi Şahin (İstanbul Ü.) Prof. Dr. Gülsün Umurtak (İstanbul Ü.)
Prof. Dr. Ahmet Yaraş (Trakya Ü.) Doç. Dr. Sennur Akansel (Trakya Ü.)
Doç. Dr. Çiler Altınbilek Algül (İstanbul Ü.) Doç. Dr. Atilla Batmaz (Ege Ü.)
Doç. Dr. Adnan Baysal (Trakya Ü.) Doç. Dr. Yener Bektaş (Ahi Evran Ü.)
Doç. Dr. Özgü Çömezoğlu Uzbek (İstanbul Ü.) Doç. Dr. Arzu Demirel (Mehmet Akif Ersoy Ü.)
Doç. Dr. Yeşim Doğan (Ankara Ü.) Doç. Dr. Kenan Eren (Mimar Sinan G.S.Ü.)
Doç. Dr. Melda Ermiş (İstanbul Ü.) Doç. Dr. Aliye Erol Özdizbay (İstanbul Ü.)
Doç. Dr. Lale Doğer (Ege Ü.) Doç. Dr. İlkan Hasdağlı (Trakya Ü.)
Doç. Dr. Semiha Kartal (Trakya Ü.) Doç. Dr. Dinçer Savaş Lenger (Akdeniz Ü.)
Doç. Dr. Aşkın Özdizbay (İstanbul Ü.) Doç. Dr. Hasan Peker (İstanbul Ü.)
Doç. Dr. Müjde Peker (İstanbul Ü.) Doç. Dr. Ayça Tiryaki (İstanbul Ü.)
Doç. Dr. Murat Türkteki (Bilecik Şeyh Edebali Ü.) Doç. Dr. Gülgün Yılmaz (Trakya Ü.)
Dr. Ahmet İhsan Aytek (Mehmet Akif Ersoy Ü.) Dr. Baki Demirtaş (Trakya Ü.)
Dr. Cevdet Merih Erek (Gazi Ü.) Dr. Öznur Gülhan (Ankara Ü.)
Dr. Burcu Kırmızı (Mimar Sinan G.S.Ü.) Dr. Hüseyin Köker (Süleyman Demirel Ü.)
Dr. Nil Köroğlu Orbeyi (Mimar Sinan G.S.Ü.) Dr. Serdar Mayda (Ege Ü.)
Dr. Alptekin Oransay (Anadolu Ü.) Dr. Hüseyin Murat Özgen (Mimar Sinan G.S.Ü.)
Dr. Hüseyin Sami Öztürk (Marmara Ü.) Dr. Deniz Sarı (Bilecik Şeyh Edebali Ü.)
Dr. Feyzullah Şahin (İzmir Demokrasi Ü.) Dr. Fatma Banu Uçar Çakan (İstanbul Ü.)
Dr. Derya Yalçıklı (Çanakkale 18 Mart Ü.) Dr. Fuat Yılmaz (Trakya Ü.)
Dr. Nalan Damla Yılmaz Usta (Süleyman Demirel Ü.) Dr. Aslıhan Yurtsever Beyazıt (İstanbul Ü.)
Dr. S. Melike Zeren Hasdağlı (Trakya Ü.)

MASROP E-Dergi 13.1

Mimarlar Arkeologlar Sanat Tarihçileri Restoratörler Ortak Platformu E-Dergisi

Nisan 2019 Hakemleri

Prof. Dr. Sedef Çokay-Kepçe	İstanbul Ü.
Prof. Dr. Nuran Şahin	Ege Ü. <i>emekli</i>
Doç. Dr. Sennur Akansel	Trakya Ü.
Doç. Dr. Gülay Apa Kurtişoğlu	Trakya Ü.
Doç. Dr. Aliye Erol Özdzibay	İstanbul Ü.
Doç. Dr. İlkan Hasdağlı	Trakya Ü.
Doç. Dr. Aşkım Özdzibay	İstanbul Ü.
Doç. Dr. Gülgün Yılmaz	Trakya Ü.
Dr. Baki Demirtaş	Trakya Ü.
Dr. Ergün Karaca	Trakya Ü.
Dr. Alptekin Oransay	Anadolu Ü.
Dr. Nil Orbeyi	Mimar Sinan G.S.Ü.
Dr. Feyzullah Şahin	İzmir Demokrasi Ü.
Dr. Murat Tozan	Ege Ü.
Dr. Fuat Yılmaz	Trakya Ü.

İçindekiler

MASROP E-Dergi Künye Bilgileri	ii
MASROP E-Dergi Yayın ve Yayın Danışma Kurulları	iii
Bu Sayının Hakemleri	iv
İçindekiler	v
Editörden	vi
İstanbul Arkeologlar Derneği'nin Karabel Anıtının Tahribiyle İlgili Basın Açıklaması	vii
<i>Araştırma Makaleleri</i>	
Danış Baykan Allianoı'dan Sağlık Kültüne İlişkin Metal Buluntu Örnekleri <i>Examples of Metal Finds From Allianoı Related to the Health Cult</i>	1-15
Gülşah Günata Klaros'tan "Ghidici Tipi" Bronz Pandantifler <i>"Ghidici Type" Bronze Pendants from Klaros</i>	16-29
Mesut Yılmaz - Bekir Eskici - Mevlüt Eliüşük - M. Serdar Akgönül - Y. Selçuk Şener Hasankeyf Mardinike Külliyesi Kalıntılarının Sağlamaştırılması Ve Su Altında Korunmasına Yönelik Uygulama Çalışmaları <i>Work on the application of reinforcement and underwater conservation techniques to the remains of the Hasankeyf Mardinike Social Complex</i>	30-51
Müjde Peker İzmir Nif Dağı Ballıcaoluk Yerleşimindeki Hellenistik Konuta İlişkin İlk Değerlendirmeler <i>Preliminary Results relating to the Hellenistic House in the Izmir Nif Mountain Ballıcaoluk Settlement</i>	52-61
Uğur Genç Askeri Müze Koleksiyonunda Mimar Sinan'a Atfedilen Pergel <i>A set of compasses attributed to Mimar Sinan in the collection of the Military Museum</i>	62-73

Editörden

Arkeoloji camiamız ile dünyamıza insancıl katkıları yadsınamayacak; aynı zamanda MASROP E-Dergi Danışma Kurulu Üyemiz değerli meslektaşımız Alaeddin Aksel Tibet'i (12 Eylül 1956 / 26 Ocak 2019) kaybetmenin derin üzüntüsü içerisindeyiz. Dergimiz nezdinde Aksel Tibet'i anmak amacıyla, Nisan 2019 sayımız; Dergimizin kuruluşundan itibaren destekleyen, Danışma Kurulumuzda yer alarak katkı sunan Değerli Bilim İnsanı Aksel Tibet'in anısına atfedilmiştir. Bu nedenle Yayın Kurulu adına ben "Allianoi'dan Sağlık Kültüne İlişkin Metal Buluntu Örnekleri", Danışma Kurulu adına Doç. Dr. Müjde Peker "İzmir Nif Dağı Ballıcaoluk Yerleşimindeki Hellenistik Konuta İlişkin İlk Değerlendirmeler" ile bu sayıya dahil olduk. Bu sayıda, önceliklere ilaveten "Klaros'tan "Ghidici Tipi" Bronz Pandantifler", "Hasankeyf Mardinike Külliyesi Kalıntılarının Sağlamlaştırılması ve Su Altında Korunmasına Yönelik Uygulama Çalışmaları" ve "Askeri Müze Koleksiyonunda Mimar Sinan'a Atfedilen Pergel" isimli makaleler olmak üzere toplam 5 araştırma makalesi bulunmaktadır.

ULAKBİM, ODİS ve TR Dizin süreçleri devam etmektedir. 2018 ve 2019 sayılarımızın denetimlerini başarıyla tamamlamayı ümit ediyoruz. Kasım 2018 sayımızdan itibaren e-dergimiz hem ana siteden (<http://masrop.org/>) hem de DergiPark üzerinden (<http://dergipark.gov.tr/masrop>) eş zamanlı olarak yayınlanmaktadır. *Academia.edu* hesabı (<https://trakya.academia.edu/MASROPEdergi>) haricinde diğer sosyal medya adresinden (<https://www.facebook.com/profile.php?id=100011943347621>, <https://www.facebook.com/Masrop-E-Dergi-229069657464751/>, https://twitter.com/masrop_edergi?lang=tr) de duyuru ve çağrılar yapılmaktadır. MASROP E-Derginin Nisan 2019 sayısının yoğun yükünü benimle birlikte üstlenen Ceren Baykan ve Ergün Karaca başta olmak üzere Yayın ve Danışma Kurulumuza, İngilizce kontroller için Emma Baysal'a ve bu sayı için emek veren Hakemlerimize teşekkürlerimi sunarım.

Kültürel varlıklarımızın yok oluşları, Mart ayı başında Karabel Kaya Anıtı ve 15 Nisan 2019'da Notre Dame Katedrali bizi derinden yarayan sadece iki acı örnek. Bu iki örnek tarihsel çerçeveleri çok uzak olmasına karşın her ikisi de insanlığın ortak değeri olması açısından son derece önemliydi. Bu aşamada yapmamız gereken her ikisi için de bundan sonra alınan önlemleri yapılan planlamaları takip ederek bu korkunç olaylardan hem kendileri hem de sayısız değerimiz için pozitif sonuçlar, çıkarımlar elde etmektir. Karabel Kaya Anıtı'na dair Arkeologlar Derneği İstanbul Şubesi'nin basın açıklamasını bu yazının ardından okuyucularımızla paylaşıyoruz. Kültürel varlıklarımızı tüketebileceğimiz birer miras gibi görmektense, yarınlara aktarmaya zorunlu olduğumuz birer emanet olarak algılayabileceğimiz; insanlığın ortak kültürel değerlerine sahip çıkabildiğimiz, bilim yolunda aydınlık ve başarılı yarınlar dileklerim ve Saygılarımla...

Doç. Dr. Daniş Baykan

KARABEL ANITININ TAHRİBİYLE İLGİLİ BASIN AÇIKLAMASI

(Arkeologlar Derneği İstanbul Şubesi: <https://www.arkeologlardernejist.org/aciklama.php?id=36>)

3200 Yaşındaki Anıt Gözümüzün Önünde Yok Edilirken Seyirci Kalmayalım!

Arkeofili internet sitesinde 5 Mart 2019 tarihinde yayımlanan bir haber ile Karabel Anıtı'nın bir kez daha tahrip edildiğini öğrendik. Defineciliğin neden olduğu tahribatların giderek arttığı son günlerde, bu konuyla ilgili açıklama yapma gereği duymaktayız.

Tahrip edilen Karabel Anıtı, MÖ 5. yüzyılda 'tarihin babası' Herodotos'un hatalı olarak Mısır'a atfettiği ancak Anadolu'nun ilk İmparatorluğu, Hitit İmparatorluğuna bağlı Mira Kralı'nın Sardeis-Ephesos yolundaki hâkimiyetinin izidir ve yaklaşık 3200 yaşındadır. MÖ 2. binyılda Seha, Mira ve Harpalla ülkeleri sınırlarının kesiştiği, Nif (Kemalpaşa) Dağı ve Bozdağlar arasındaki Karabel Geçidi'nde yer alır. Anıtın üzerinde Anadolu'da icat edilen ve yaklaşık 1000 yıl kullanılan Anadolu Hiyeroglif Yazısıyla anıtı yaptıran Tarkasnawa, "Mira Ülkesi Kralı Kupanta-Kuruntiya'nın torunu, Mira Ülkesi Kralı Alantalli'nin oğlu, Mira Kralı Tarkasnawa" diye yazdırmıştır. Ana kaya yüzeyinde, Hitit kıyafetli bir erkek mızrak ve yay ile betimlenmiştir.

Nif Dağı ve Boz Dağların uzantısı Mahmut Dağı arasındaki doğal bir geçitte, kadim Sardeis - Ephesos yoluna hâkim doğal bir kayanın üzerindeki konumuyla anıt; insanın ve doğanın birlikte oluşturduğu bir coğrafi alan olarak özgün bir kültürel peyzajın parçasıdır. Anıt, antik yollar, yeryüzü şekilleri ve zengin bitki örtüsü içerisinde kendine özgü bir çevre oluşturmuştur. Sadece nesne olarak değil, tarihi ulaşım ağının bir parçası olarak arkeoloji alanında bölgesel ölçekte bağlamların kurulabilmesi için önemli bir izdir. Üzerindeki Anadolu hiyeroglifi yazı ise, MÖ 2. binyıl Anadolu'su hakkında önemli bir bilgi kaynağıdır. Anıt, 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu kapsamında 1. grup taşınmaz kültür varlığı olarak tescillenip, çevresinde koruma alanı belirlenmiştir.

Anıt ve çevresi, Kemalpaşa - Torbalı karayolu genişletme çalışmaları ve definecilik faaliyetleri ile uzun yıllar tahrip edilmiştir. Yakın çevresinde tespit edilen diğer anıtlar (Karabel B, C1 ve C2) ve antik yolun kaya üzerindeki izleri, yol genişletme çalışmaları sırasında yok edilmiştir. 1926-1935 yıllarında İzmir Valisi olarak görev yapan Kazım Dirik'in, anıtın yerini vurgulamak için yaptırdığı tek kemerli bir tak da yol genişletme çalışmaları sırasında ortadan kaldırılmıştır.

Çizim: Hawkins, J.D. (1998). "Tarkasnawa King of Mira 'Tarkondemos', Boğazköy Sealings and Karabel", *Anatolian Studies*(48):6.

Özgün kültürel peyzaj içerisinde yol genişletme çalışmalarından geriye kalan tek anıtın (Karabel A), defineciler tarafından sürekli tahrip edildiği, bölgedeki bilimsel araştırmalar sırasında da belgelenmiş ve yetkililere bildirilmişti. Yakın dönemdeki yeni yol genişletme çalışmaları sırasında da anıt üzerine dinamit yerleştirmek için yuvalar açılmış, ana kaya aşındırıcı kimyasallara maruz bırakılmış, elektrikli kırıcı-delici aletler ile anıt yüzeyinde kırıklar oluşturulmuştu. 30 Mayıs 2017 tarihinde Müge Anlı tarafından sunulan TV programında, Nif Dağı'nda defne olduğu söylentisinin yayınlanmasıyla anıtın önünde ve çevresinde çok sayıda derin kaçak kazı çukuru açılmıştı. Bengi İnak isimli vatandaşın belgeleyip Arkeofili internet sitesinin duyurduğu ve yetkililere bildirilen son büyük tahribat, 3200 yıldır sağlam kalan anıtın alt yarısının büyük oranda parçalandığını göstermektedir. Sürekli tahrip edildiği açıkça görülen bu anıt ve çevresinde ne yazık ki günümüze kadar hiçbir kalıcı önlem alınmamıştır.

Definecilik, sermaye birikiminin alt yapı, üst yapı projeleri ile kültürel mirasımızın hergün alt üst edilerek korumasız ya da yönetimsiz bırakılmasının konjonktürün bir parçası olduğu ülkemizde, kültürel mirasın karşılaştığı risklerden sadece biridir. İnsan ve doğanın ortak varlığı Karabel Anıtı ve çevresi de ne yazık ki, her gün definecilik faaliyetleri ile tahrip edilen kültürel mirasımızın sadece bir parçasıdır; ancak her parçası gibi yokluğu telafi edilemez, yeniden inşa edilemez, geri konulamaz. Definecilik faaliyetlerine sit alanları dışında belli koşullarda denetimli olarak izin veren düzenlemeler, dedektör satışının serbestliği gibi konuyla ilgili yasal boşluklar ve bu yasal boşlukların kullanılmasıyla definecilerin dernekleşmesi (8 Ocak 2019 tarihli açıklamasıyla dernek kendi kendini feshetmiştir), kendi süreli yayın organlarına sahip olabilmeleri, ana akım medyanın yayınları oldukça eski ve sosyo-kültürel bir sorun olan defineciliği neredeyse teşvik eden bir politikaya işaret etmektedir. Ana akım medya rating uğruna arkeologlar ve toplumun definecilikle aldatılan kesimini karşı karşıya getirmeye çalışmaktadır. Oysa bu faaliyetlerle tahrip edilen arkeolojik varlıklar ve doğa sadece arkeologların değil tüm insanlığın ortak zenginliğinin parçasıdır. Bu zenginliği korumak bilimin,

toplumun ve devletin ortak görevidir ve bu konuda tüm taraflar üzerine düşeni yerine getirmelidir.

Tahribat Sonrası Durum (Fotoğraf: Bengi İnak, Arkeofili)

“Arkeolojik miras hassas ve yenilenemeyen bir kültürel kaynaktır” (ICOMOS Arkeolojik Mirasın Korunması Tüzüğü-1990, Madde 3). Bu mirasın korunması gerek toplum gerekse devletler için etik ve hukuki bir sorumluluktur. Nitekim, uluslararası anlaşmalar, Anayasa (63. madde) ve kanunlar (2863 sayılı kanun) ile bu sorumlulukları tanımlanmıştır. Karabel Anıtı'nın tahribatı, ülke genelinde ören yeri gibi statülere sahip olmadığından sürekli güvenliği sağlanamayan kırsal alandaki arkeolojik varlıkların korunması için uzun yıllardır talep edilen arazi teşkilatının acilen kurulması gerektiğini bir kez daha göstermektedir. Karabel Anıtı, doğal çevresini oluşturan orman ve bölgedeki diğer arkeolojik varlıklarla bütüncül bir koruma anlayışı içinde yaşam alanı olarak ele alınmalı, alan yönetimi ve yönetim planı kavramları eşliğinde bir koruma planlamasına konu olmalıdır. Bu çalışmalarda uzmanların yanı sıra toplumun da paydaş olarak kabul edilmesi ve koruma odaklı çevre düzenleme çalışmaları toplum ve koruma alanı arasındaki ilişkiyi olumlu yönde güçlendirecektir.

Kültürel zenginliği maddi zenginlik olarak gören yaklaşım en tepeden tabana kadar farklı biçimlerde ortaya çıkmaktadır; kimi zaman turistik faaliyetler için pazarlanacak bir nesne, kimi zaman da Karabel örneğinde gördüğümüz gibi söylencelere dayalı hazine avcılığı kılığına bürünmesi gibi... Karabel Anıtı'nda yaşanan son tahribatın ve kaybın tüm taraflar için yol gösterici olmasını diliyoruz. Nesli tükenen ortak bir varlık olarak arkeolojik mirası, yaşam alanlarımıza değer katması, geçmişi aydınlatması için hep birlikte korumalıyız.

Arkeologlar Derneği İstanbul Şubesi

07.03.2019

Allianoı’ dan Sağlık Kültüne İlişkin Metal Buluntu rnekleri

Examples of Metal Finds From Allianoı Related to the Health Cult

Daniş BAYKAN*

z

Allianoı, İzmır ili, Bergama ilçesinin kuzeydoğusunda 2010 yılında Yortanlı Sulama Barajı Göleti’nde kalan Paşaa İlıcası’nın Mevkii’ndedir. Paşaa İlıcası yanı sıra tüm baraj gölet alanında sürdürülen kurtarma kazıları, Prof. Dr. Ahmet Yaraş başkanlığında gerçekteşirilmiiştir. Ele geçen mimari ve küçük buluntular Allianoı’un özellikle Roma İmparatorluk Dönemi’nde önem kazandığını gösterir. Bu çalışmada Allianoı merkez yerleşiminde 1998-2006 yıllarında yürütülen kazılarda ele geçen sekizi bronz, biri gümüş toplam dokuz metal buluntunun sağlık kültüyle ilişkisi ele alınacaktır¹. Allianoı’da ele geçen mimari ve küçük buluntuların çoğu Roma İmparatorluk Dönemi’ne ait olmakla birlikte geniş bir zaman aralığı söz konusudur. Burada değerlendirilen buluntulardan diğerlerine nispeten daha erken tarihli aşık ve diğerlerine nispeten daha geç döneme ait ampullanın haricinde diğer yedi buluntuyu MS 2-3. yüzyıllara tarihlendirebiliriz.

Anahtar Kelimeler: Allianoı, Metal, Roma İmparatorluk Dönemi, Telesphoros, Sağlık Klt

Abstract

Allianoı is in Paşaa İlıcası County within the Yortanlı irrigation dam built in 2010 to the Northwest of Bergama in the province of İzmır. All rescue excavations in the whole area of the dam, including Paşaa İlıcası, were implemented under the directorship of Prof. Ahmet Yaraş. The finds as well as the architecture point to the fact that the importance of Allianoı had increased during the Roman Imperial Period in particular. In this study, a total of nine metal finds, eight bronze, one silver, related to health cult recovered from the Allianoı Excavation between 1998-2006 will be discussed. Most of the architectural and small finds found at Allianoı belong to the Roman Imperial Period although there is a wide range of chronology. Earlier than the other finds is an astragalus and later than the other finds is an ampulla, the other seven finds can be dated to the 2nd-3rd century AD.

Keywords: Allianoı, Metal, Roman Imperial Period, Telesphoros, Health Cult

* Doç. Dr. Daniş Baykan, T.. Edebiyat Fakültesi A Blok, Arkeoloji Bölümü, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, Oda numarası: 113, Gllapoğlu Yerleşkesi, 22030, Merkez / Edirne; E-posta: danisbaykan@gmail.com, danisbaykan@trakya.edu.tr. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3194-1439>

¹ Bu makale içerisinde yer alan bazı buluntular (All.Mb-50, All.Mb-116, All.Mb-639, All.M.02-10, All.M.02-115 ve All.M.05-67) 20-25 Mayıs 2011 tarihleri arasında İzmır’de “Greek and Roman Bronzes from the Eastern Mediterranean. Acta of XVIIth International Bronze Congress” kapsamında yazar tarafından sözlü olarak “Bronze Objects Belonging to the Cult of Aesculapius from Allianoı” ismiyle sunulmuştur. Yazılı olarak teslim edilen metin “Colloquia Anatolica et Aegaea. Acta congressus communis omnium gentium Smyrnae IV, Ed. E. Lafli” başlığında bir yayında değerlendirilmesi dşnlmş ancak yayın gerçekteşmemiştir. 2016 yılında Anadolu buluntuları haricindeki bildirimler “Proceedings of the XVIIth International congress on ancient bronzes, Ed. A. Giunlia-Mair, C.C. Mattusch (ISBN: 978-2-35518-059-0)” isimli yayında bilim dünyasıyla paylaşılmıştır. Ardından 2017 yılında yayımlanmak üzere “Greek, Roman and Byzantine bronzes from Anatolia and neighbouring regions, Ed. E. Lafli, G. Kan Sahin” isimli bir diğer yayına dhil olması planlanmış ancak bu yayın da henüz gerçekteşmemiştir. Bu nedenle sunulanlar (All.Mb-50, All.Mb-116, All.Mb-639, All.M.02-10, All.M.02-115 ve All.M.05-67) tekrar değerlendirilerek ve 3 farklı buluntu daha ilave edilerek (All.M.05-29, All.M.00-290 ve All.M.01-1323) burada yeniden kaleme alınmıştır.

Alliano², İzmir ili, Bergama ilçesi sınırları içinde, eski Bergama - İvrindi karayolunun 18. kilometresinde, Bergama'nın kuzeydoğusunda, 2010 yılında Yortanlı Sulama Barajı Göleti nedeniyle su altında kalan Paşa Ilıcası Mevkii'ndedir. Alliano yerleşiminde (Resim 1³) ve baraj gölet alanında⁴ sürdürülen kurtarma kazıları, 1998-2006 yıllarında Prof. Dr. Ahmet Yaraş başkanlığında devam etmiş⁵; 2007 yılında kazı ruhsatı verilmediği için sonlandırılmıştır. Ele geçen mimari ve küçük buluntular Alliano'un özellikle Roma İmparatorluk Dönemi'nde önem kazandığını gösterir. Alliano yerleşiminde tespit edilen tıp âletleri⁶ ve ılıca, Roma İmparatorluk Dönemi'nde burasının termal tedavinin yanı sıra ameliyathanelerin de yapıldığı kapsamlı bir tıp merkezi olduğunu vurgular (Baykan 2012). Bu çalışmada Alliano yerleşiminde 1998-2006 yıllarında yürütülen kazılarda⁷ ele geçen metal buluntular arasındaki sağlık kültürüyle ilişkisi olan bazı nesnelere ele alınacaktır. Bu makalede değinilen buluntuların Alliano'da ele geçtiği yerleri gösteren plan Resim 2'de görülebilmektedir.

Resim 1. Alliano Merkez Yerleşimi Kuzey Doğudan Genel Görünüm (2006)

Alliano'un sağlık ve tıpla ilişkisi “Alliano Tıp Aletleri” başlıklı tez (Baykan 2009a) ve ondan yayınlaştırılan aynı başlıklı ve kitap (Baykan 2012) ile bu kitabın iki tıp dergisinde

² Alliano'un Paşa Ilıcası'nda lokalizasyonu, 1999 kazı sezonunda H. Müller tarafından teklif edilmiş; ilk kez Yaraş 2001: 105-118'de duyurulmuş ve Müller 2004: 215-225'de gerekçeleriyle ayrıntılı yayımlanmıştır. Burada gerçekleştirilen kazıların ismi kayıtlarda, 2000 yılına kadar Bergama Yortanlı Barajı Kurtarma Kazısı, 2000 yılı ve sonrasında Alliano Kazısı olarak geçmektedir.

³ Resim 1'de görülen fotoğraf Alliano Kazı Arşivinden

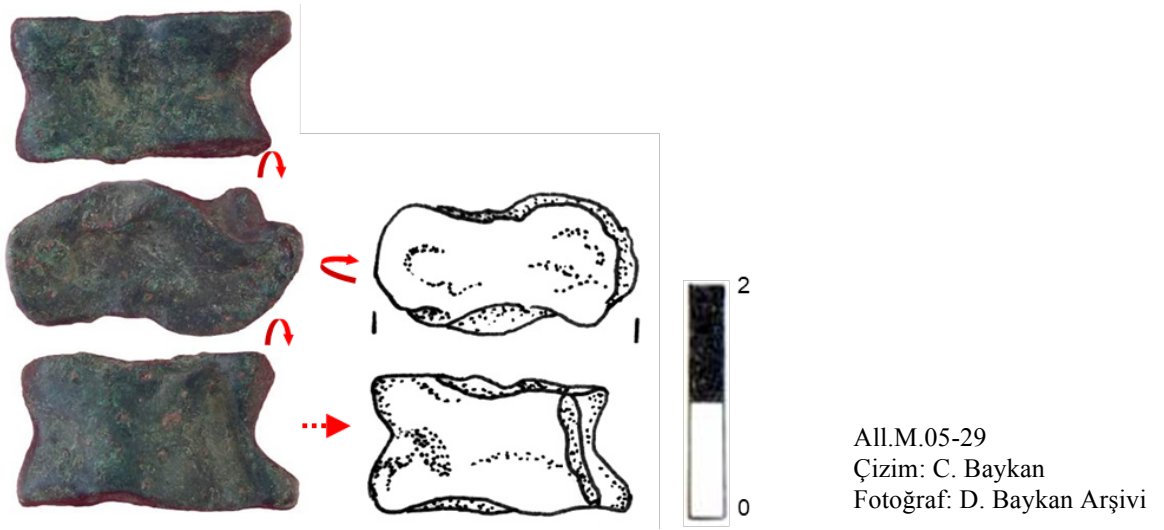
⁴ Alliano ve yakın çevresindeki ilk kurtarma kazıları, Bergama Müze Müdürlüğü tarafından 1994-1997 yıllarında, baraj gövdesinin inşaat alanında gerçekleşmiştir. Alliano merkez yerleşimi dışında yapılan bu kazıların 1994 ve 1995 sonuçları yayımlanmamıştır; 1996 ve 1997 kazıları için Nalbantoğlu 1999: 11-20'ye bakılabilir. 1997 yılında Paşa Ilıcası güneyinde bazı sondajlar açılmıştır.

⁵ Ahmet Yaraş 1998-2000 yıllarında Bergama Müzesi müdürüken Kurtarma Kazı Başkanlığını; 2001-2006 yıllarında TÜ Fen Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü'nde Yrd. Doç. Dr. olarak da kazının Bilimsel Heyet Başkanlığını üstlenmiştir. 1998-2006 yılları kazı sonuçları için bakınız: Yaraş 1999a: 44-49; Yaraş 2001: 105-118; Yaraş 2002: 463-478; Yaraş 2003: 373-384; Yaraş 2004b: 217-228; Yaraş-Baykan 2005: 51-62; Yaraş 2006a: 297-310; Yaraş 2005: 365-370; Yaraş 2006b: 363-367; Yaraş vd. 2008: 71-84. Ayrıca bakınız Yaraş 1999b: 35-37.

⁶ Alliano kazıları için ve 1999 yılından bu yana 1998-2006 yılları arasındaki kazılarda ele geçmiş metal buluntuların çalışma iznini bana veren Kazı Başkanı Prof. Dr. Ahmet Yaraş'a teşekkürlerimi sunarım.

⁷ Alliano'da ele geçen metal buluntular ile ilgili çalışmalara katkılarından dolayı; metal eserlerin koruma ve onarımı yanı sıra tamamının çizimini büyük bir sabırla gerçekleştiren Öğr. Gör. Ceren Baykan başta olmak üzere koruma ve onarım konusunda yardımcı olan Uğur Alanyurt ve Sinem Köstak; katkılarından dolayı Dr. Ergün Karaca; fotoğraf çekimlerini yapan Mehmet Güngör, Firdevs Sayılan ve Erdal Eryılmaz, hastane alanı kazılarında görevli Ark. Bülent Türkmen ile metal repertuar defterlerinin yazımına yardımcı olan Ark. Esra Kayıkçı (Kamalı) ile Alliano Kazısına katkı sağlayan diğer tüm çalışma arkadaşlarıma teşekkür ederim.

içerisinde yayınlanmıştır (Karaca 2017b: 307, 316, Resim 14g). Aşık kemikleri, Antik Çağ'da oyun (Rohlf 1964: 1-13) ve fal gereci olarak kullanılırken her yüzü, zarin sayısal değerlerine karşılık gelen, ayrı bir sayısal değer almıştır. Anadolu'daki "birbiriyle aşık atma" tabiri de bu sayısal değerden gelmektedir. Aşıklar, birden çok aşık hızla yere bırakıldıktan sonra kendi duruşları ve birbirleri arasındaki duruş şekli yorumlanarak kişinin geleceğinden haber veren bir falın bakılmasında da kullanılır. Bugün Anadolu'da bakılan bakla falında, kuru bakla taneleri aşığın yerini almıştır. Nikhoria (Messenia) kazılarında MÖ 2. bin sonu ve MÖ 1. bin başına tarihlenen taban dolgusunda bulunan hayvan kemikleri arasındaki yüksek oranda aşık kemiğinin, oyunla ilişkili olabileceği düşünülmüştür (McDonald vd. 1975: 89). Birçok kazıda aşık kemiği bulunmasına karşın işlenmiş ve doğal olarak ayırımı ve tasnifi çoğunlukla yapılmamaktadır. Bazen Kommos (Girit) kutsal alanlarında bulunan aşık kemikleri (Reese 2000: 398-401) gibi işlenmiş olanlar ayrı tasniflere tabi tutulmakta, bazı çalışmalar ise aşındırma delme gibi işleme yöntemlerini ve aşamalarını deneysel çalışmalarla (Meier 2013: 166-173) kanıtlamaya çalışmaktadır.

Resim 3. Bronz Aşık

Bazı aşıkların kontektlerinden ve üzerlerindeki verilerden dolayı doğrudan belirli kültürlerle ilişkisi saptanabilirken (Bar-Oz 2002: 211-213), bazen de yerleşim veya mezarlarda ilişkili olduğu kültür ve anlamı sorgulanmaktadır (Carè 2012: 403-416; De Grossi Mazzorin - Minniti 2013: 371-380; Trantalidou - Kavoura 2007: 459-473). Aşık oyun (Sabori vd. 2016: 209-212) ve fallarıyla (Yaşa 2016: 1-25; Yıldırım 2018: 695-708) ilişkili bölgesel etnoloji çalışmaları Antik Çağ aşık fal ve oyunlarını anlamamız konusunda yardımcı olmaktadır. Günümüzde Anadolu'da halen birden çok çeşidi olan aşık oyunları mevcuttur. Kullanım şekilleri sıkça tartışılan işlenmiş orijinal aşık kemikleri (Amandry 1984: 347-380; Bozbay 2012: 1-25; Bozbay 2013: 147-161; Deonna 1938: 332-334) haricinde farklı malzemelerden yapılarak aşık kemiğini taklit eden aşıklar da bilinmektedir. Antik Çağ'da biçimini ve çoğunlukla boyutunu orijinal aşık kemiklerinden alan bronz (Uzantı 1) ve diğer metallerden⁹, yarı değerli taşlardan (Uzantı 2), fildişinden (Uzantı 3), camdan (Baykan-Baykan 2012: 51-52, Resim 60; Hogarth 1908: 209, Levha 14.31-32; Whitehouse 2003: 57; Uzantı 4) şekillendirilmiş aşıklara da rastlanmaktadır. Farklı malzemelerden yapılan aşıklar orijinallerinden daha ağırdırlar. Bu

⁹ Örneğin Olynthos'tan üzeri yazılı (Robinson 1941: 502, katalog 2567, Levha CLXIV) ve yazısız (Robinson 1941: 502, katalog 2563-2566, Levha CLXIV) kurşun örnekler bilinmektedir.

ağırlık gerek oyunlarda gerekse falda aşıkların zar gibi atılması sırasında bir avantaj sağlamaktadır. Bu ağırlaştırma bazen orijinal aşık kemiklerine delikler açılarak ve delinen boşluklara kurşun dökülerek (Holmgren 2004: 214, fig. 2, dipnot 20-21) veya üzeri metal kaplanarak (Sakellarakis 1988: 188-189) yapılmaya çalışılmıştır. All.M.05-29 numaralı bronz aşığın malzeme açısından benzerleri arasında (Uzantı 1), Olynthos (Robinson 1941: 503, katalog 2568-2569, Levha CLXIV), Korinthos (Davidson 1952: 222, katalog 1755, Levha 100) ve Pamisos (Messenia) kutsal alanı (Valmin 1938: 448, Levha 35.1) buluntularını sayabiliriz¹⁰. Bazı yayınlarda bronz aşıkların analogik benzer azlığına değinilmiştir (Deonna 1938: 332; Robinson 1941: 502-504). Analogik benzerlerin azlığı ve sınırlı sayıdaki buluntunun çoğunun kontekstten bağımsız ve tarihlendirilmesi güç müze örneklerinden oluşması, benzer buluntuların tarih problemini de ortaya koymaktadır. Allianoi buluntularının geneline bakıldığında yoğunluğun Roma İmparatorluk Döneminde olduğu görülmektedir. Ancak gerek orijinal aşık kemiklerinin gerekse onları taklit eden diğer malzemeden yapılan örneklerin kullanım yoğunluğu, ağırlıklı olarak MÖ 6-3. yüzyıllar arasındadır. Dolayısıyla All.M.05-29 numaralı buluntunun analogiye ve kontekste göre tarihlendirilmesi tutarlılık göstermemektedir. Bu aşamada daha önce Allianoi buluntuları arasında saptanan ve MÖ 6. yüzyıla tarihlenen fibula (Baykan 2017: 10-11, Resim 3 b-c) sikke (Tekin-Erol Özdzibay 2014: 294) ve ok ucu (Baykan 2017: 10-11, Resim 3 a) gibi buluntular önem kazanmaktadır. All.M.05-29 numaralı buluntu bu çalışmada ele alınacaklar arasında en erken tarihli¹¹ olduğundan ve aşıkların sağlık ve falcılık ilişkisi göz önünde bulundurularak başta değerlendirilmiştir.

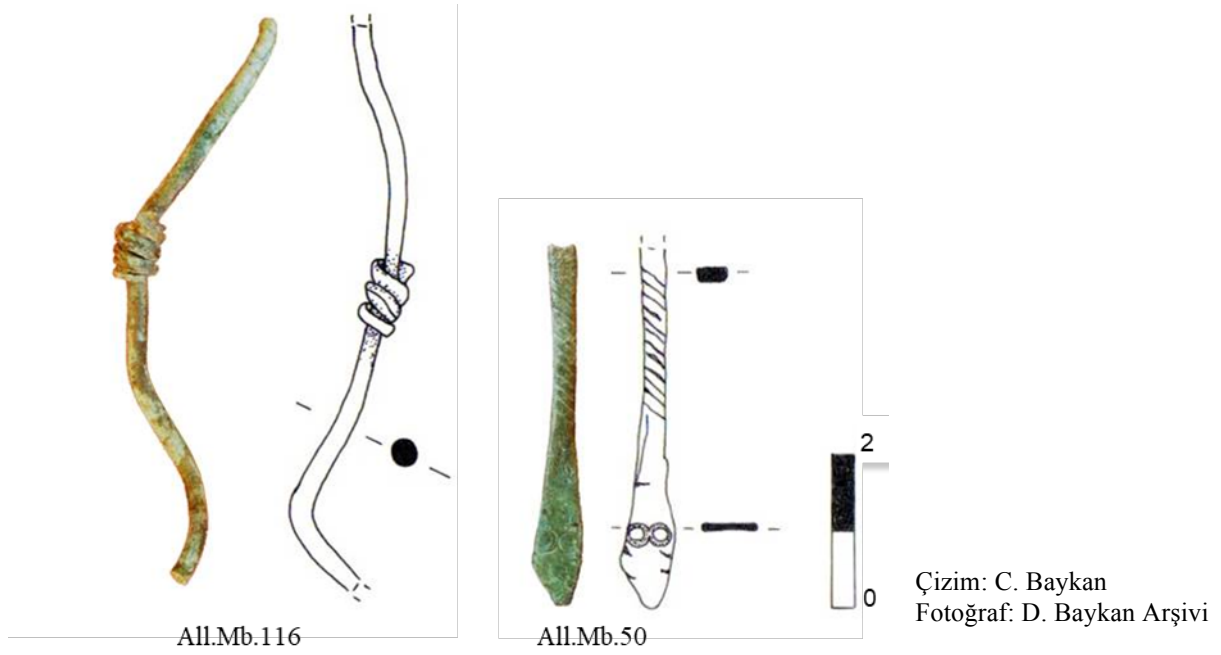
Allianoi’da ele geçen birçok tıp aletinden bazılarında sağlık kültürle ilişkili olarak yılan betimlemeleri görülebilmektedir. All.Mb-116¹² numaralı aletin gövde ortasında bir telin kıvrılmasıyla oluşturulmuş (Resim 4) ve All.Mb-50¹³’nin sapındaki kazıma yılan (Resim 4) betimleri, yüksek ihtimalle tıp ile yılan arasındaki ilişkiye dayanmaktadır (Baykan 2009a: Levha 9.4, 9.5; Baykan 2012: 196 Levha 4.4, 4.5). Tıp veya ecza ile ilişkili olması akla yatkın her iki buluntu da MS 2-3. yüzyıllara tarihlenebilmektedir. Her iki buluntunun (All.Mb-116 ve All.Mb-50) kazıda tespit edildiği yer Allianoi merkez yerleşimindeki ana caddenin güneybatısındaki küçük mekanlara denk gelmektedir (Resim 2). Bunların kazıda ele geçtiği yerleri kapsayan alanlar için, Allianoi pişmiş toprak ecza kaplarının yerleşimdeki dağılımına dayanarak doğu batı doğrultulu ana caddenin kuzey ve güney kenarlarında caddeye bakan küçük mekânların ecza ile ilişkili olması önerilmiştir (Baykan 2005: 447-452). Yine bu küçük mekânlardan birine denk gelen bir *pitosun* da bir ilaçla ilişkili olduğu düşünülmüştür (Yaraş 2010: 97-104).

¹⁰ Bronz aşıkların olağan boyutta olanlarının yanında daha büyük yapılmış örneklerine de rastlanmıştır (La Regina 1972: 264, Levha LXVIII, LXIX). Bilinen en büyük örnek 27,5 x 39,0 x 24,5 cm ölçülerinde ve 93 kg ağırlığındaki Didymaion’dan Susa’ya gidendir (Greaves 2012: 194, fig. 6).

¹¹ Sınırlı örnek üzerinden, Allianoi genel buluntu tarihlendirmelerine daha uygun olarak MÖ 1 ile MS 1. yüzyıl arasına yaptığım tarihlendirmeyi, yoğun aşık buluntu grubunun daha erkene ait olması nedeniyle yeniden değerlendirilmesini öneren Dr. Feyzullah Şahin’e burada teşekkürlerimi sunmak isterim. Gerek orijinal aşık kemiklerinin gerekse farklı malzemeden taklitlerinin kullanımına bağlı buluntular MÖ 6 ile MÖ 3. yüzyıl arasında yoğunluk kazandığı görülmektedir. Bu nedenle All.M.05-29 numaralı buluntunun, buluntu yerinin tabakalanma veren bir kontekstten gelmeyip, dolgu içerisinden ele geçmiş olması nedeniyle ve Allianoi’da bulunduğunu yukarıda belirttiğim daha erken buluntuların da varlığına dayanarak, MÖ 6 ile MÖ 3. yüzyıl arasına tarihlenmesini teklif etmek doğru olacaktır.

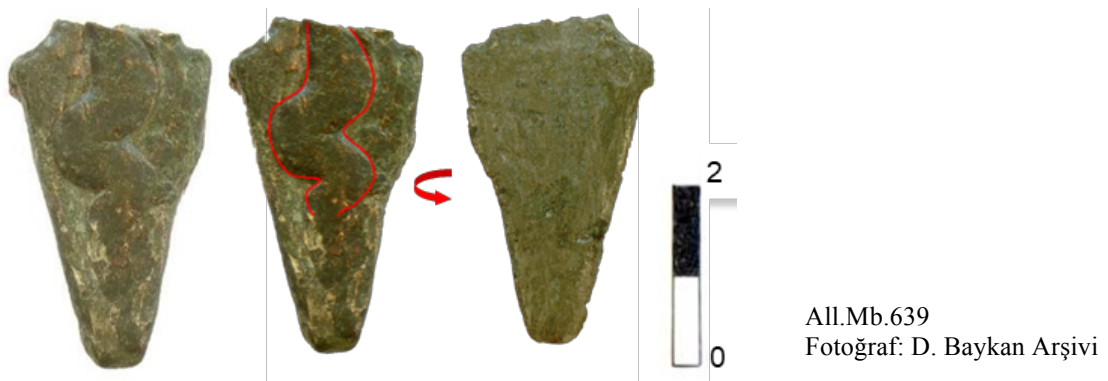
¹² All.Mb-116, 29.07.2004 tarihinde, EXII-c2 açmasında, 92,80-92,21 m seviyeleri arasında bulunmuştur. Yüksekliği 7,5 cm, kalınlığı 0,3 cm’dir.

¹³ All.Mb-50, 09.08.2001 tarihinde, EXIII-c3 açmasında, 92,37 m seviyesinde bulunmuştur. Yüksekliği 4,7 cm’dir.

Resim 4. Alet Saplarındaki Yılan Betimleri

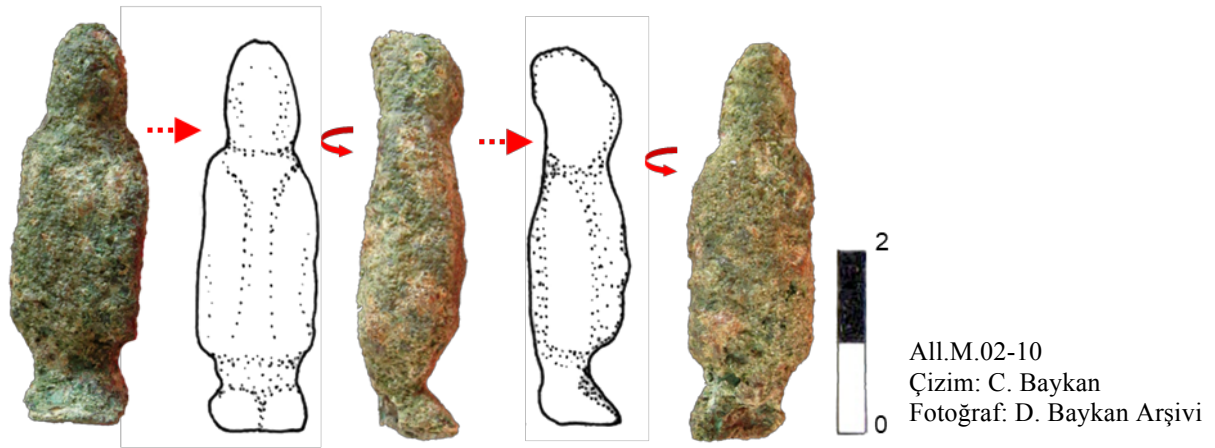
Üzerindeki yılan betimi nedeniyle sağlık kültürle ilişkisi muhtemel, bütün halinde korunmamış All.Mb-639¹⁴ kayıt numaralı bronz nesnenin (Resim 5) korunagelmiş biçimi üçgene yakındır (Baykan 2009a: Levha 9.3; Baykan 2012: 196 Levha 4.3). Tek taraflı kalıba dökülerek oluşturulan ve kaba işçilikteki buluntunun (All.Mb-639) arka yüzü açık döküm haliyle bırakıldığından her iki yüzünün kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Bulunduğu yer açısından sağlıkla ilişkilendirilmesi oldukça kolaydır. Buluntu yeri (Resim 2) Hastane olarak adlandırılan (Baykan 2009a: 79-81, 208; Baykan 2009b: 48-50; Baykan 2012: 67-68, 160; Baykan 2019: 44-63) ve birçok tıp (Baykan 2012: 35-157, katalog 1-348) ve ecza gerecinin (Baykan 2009a: Levha 4-5, 45; Baykan 2010: 141-152; Baykan 2015: 2-17) bulunduğu yapının kuzey odalarından biridir. Bu parça, adağa ait olabileceği gibi, Bingen hekim mezarı buluntularından hacamat kaplarının (*cucurbitula*) taşıyıcısındaki dallar gibi (Como 1925: 158, Levha 2.4-7) yılanlarla oluşturulmuş bir askı kaidesine de ait olabilir.

Resim 5. Bronz Buluntu Üzerindeki Yılan Betimi

¹⁴ All.Mb-639, 05.09.2006 tarihinde, KXI-e4 açmasında, 89,75 m seviyesinde bulunmuştur. uzunluğu 3,7 cm, genişliği 2,2 cm, kalınlığı 0,6 cm'dir.

Sağlık kültürüne ilişkin veriler arasında kuşkusuz ilk akla gelenler, sağlık kültürünün bulunduğu birçok yerde tapım gören Asklepios ve Hygeia’ya ait buluntulardır. Alliano’da Asklepios ve Hygeia’ya ait mermer heykel parçaları (Baykan 2009a: Levha 6.2, 6.3, 6.4; Yaraş 2006c: Resim 5-7; Yaraş 2001: 105-118) ve epigrafik veriler (Yaraş 2006c: Resim 4) bulunmuştur. Asklepios ve Hygeia yanı sıra Telesphoros da gerek kulte gerekse buluntularda önem taşımaktadır (Bonanome 2015: 23-70; Rühfel 1994: 870-878). Anadolu buluntuları arasında da mermer ve pişmiş toprak örnekleri (Sezer 2014: 404-424; Yaraş 2015a: 459-466; Yaraş 2015b: 723-727; Yaraş 2016: 269-275) bulunan Telesphoros’un All.M.02-10¹⁵ kayıt numaralı bronz bir heykelciği de Alliano’da tespit edilmiştir (Baykan 2009a: Levha 9.2; Baykan 2012: 196, Levha 4.2) (Resim 6). Bir kanal dolgusu içerisinden ele geçtiği için (Resim 2) yoğun korozyona uğrayan bronz heykelcik her ne kadar ayrıntıları kaybolmuş olsa da Telesphoros’un uzun ve kapüşonlu (*cuculla*) kıyafetli alışılmış betimlerinden biridir. Malzeme ve boyut¹⁶ açılarından kontektsten ele geçen en yakın benzerlerinden biri Atina agorası örneğidir (Sharpe 2014: 145, 166-167, fig. 2, 20, katalog 8).

Resim 6. Alliano Telesphoros’u

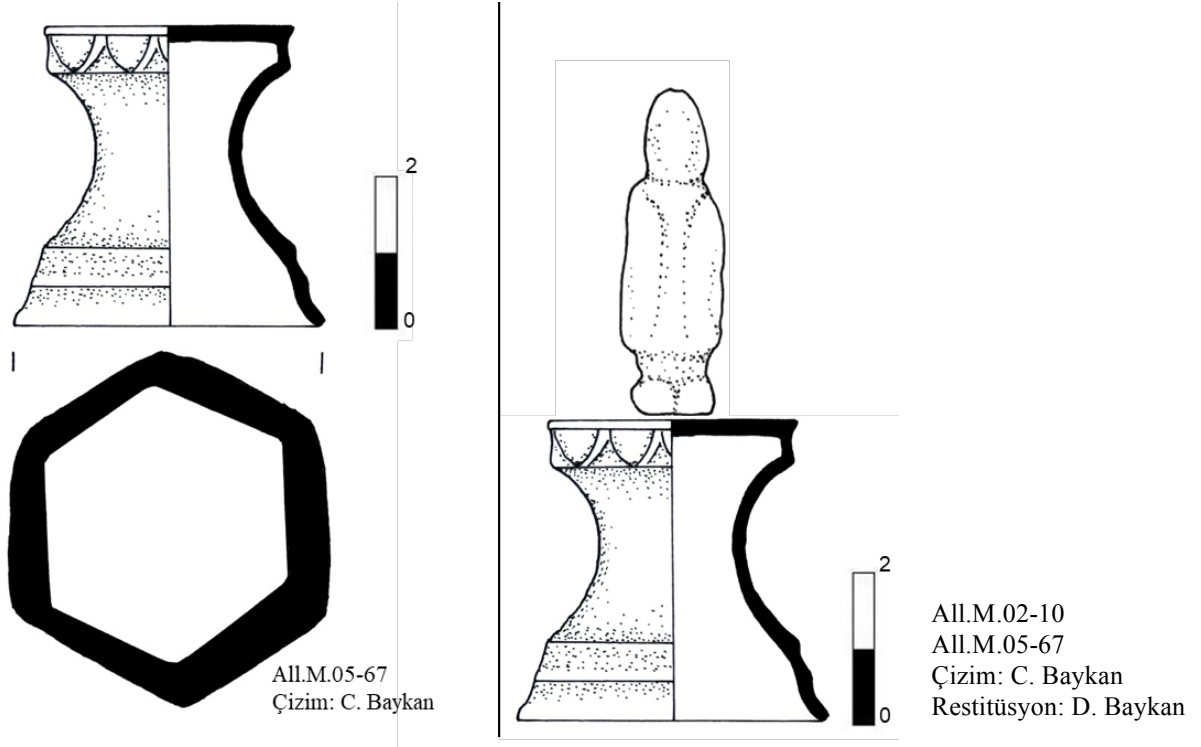
Atina Agorası’nın güneybatı köşesinde bulunan Roma İmparatorluk Dönemi hamamına ait kuyu dolgusundan ele geçen grupta yer alan heykelcik bir kaide üzerindedir ve MS 3. yüzyıla tarihlenmektedir. MS 3. yüzyıl tarihlemesi Alliano örneği (All.M.02-10) için de geçerlidir. Atina Agora Müzesi’nde bahsedilen ilk örneğe nazaran daha büyük diğer bir Telesphoros heykelciği de birlikte sergilenmektedir. Gerek Atina Agora Müzesi örneklerinin gerekse diğer birçok Roma İmparatorluk Dönemi bronz heykelciklerin makara biçimli kaideleri bulunmaktadır. Alliano Telesphoros’unun buluntu yerine yakın ve boyutları birbirine uygun All.M.05-67¹⁷ kayıt numaralı bir kaide de tespit edilmiştir (Resim 7). Bu kaide ile Alliano Telesphoros’u hem birbirlerine (Resim 7) hem de MS 2-3. yüzyıla ait benzerleri ile

¹⁵ All.M.02-10, 5.7.2002 tarihinde JXI-a5 açmasında kanal dolgusunda bulunmuştur. Yüksekliği 4,1 cm; eni 1,3 cm ve derinliği 1 cm’dir.

¹⁶ Karşılaştırma için kullanılan yayında (Sharpe 2014: 166-167, fig. 20, katalog 8) yazar Atina agorası örneğinin boyutunu sehven 0,067 m yerine 0,67 m olarak vermiştir. Ancak gerek aynı yayındaki toplu olarak buluntuları gösteren levhanın birbirine oranı düşünüldüğünde (Sharpe 2014: 145, fig. 2) gerekse Atina Amerikan Arkeoloji’nin dijitalleştirilen kazı evrakı içerisinde (Uzantı 5) kazı not defterindeki doğru boyut nedeniyle bu buluntunun gerçekte 6,7 cm boyutunda olduğunu anlamaktayız.

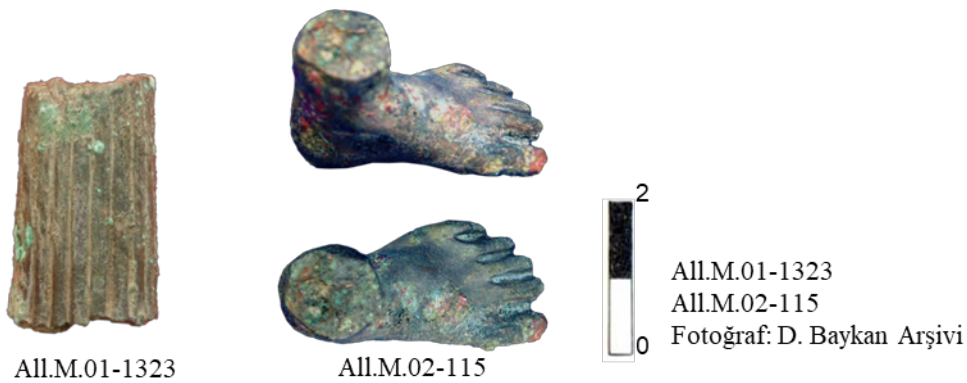
¹⁷ All.M.05-67, 23.09.2005 tarihinde KXI-a3 açmasında, 87,76 m seviyesinde bulunmuştur. Yüksekliği 3,6 cm, alt genişliği 4,1 cm, üst genişliği 3 cm’dir.

uyumludur. Ayrıca bahsedilen kaidenin MS 2-3. yüzyıla tarihlenen¹⁸ bir sikke (All.S.05-369) ile birlikte ele geçmesi bu fikri desteklemektedir.

Resim 7. Bronz Kaide ve Allianoi Telesphoros'u ile Restitüsyonu

Allianoi Telesphoros'u haricinde ikinci bir parçanın da (All.M.01-1323¹⁹) (Resim 8) bronz bir Telesphoros heykelciğine ait olması muhtemeldir. Bu parçada uzun bir kıyafete ait dikey kıvrımlar açık bir şekilde görülmekle birlikte kıyafetin belden yukarısı ve ayaklar tamamen eksiktir. Bu parça da üzerinde yılan betimi bulunan alet parçaları gibi Allianoi merkez yerleşiminin doğu batı doğrultulu ana caddesinin güneyindeki mekânlardan birinde ele geçmiştir (Resim 2).

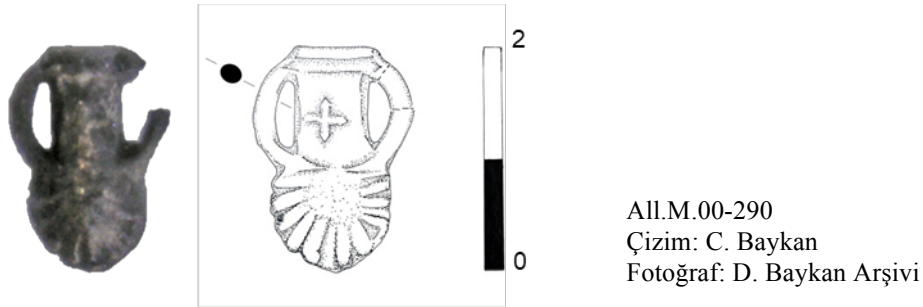
Resim 8. Bronz Heykelcik Parçası ve Bronz Adak

¹⁸ Yayın aşamasında olan bu sikke hakkında görüşlerini benimle paylaşan Doç. Dr. Aliye Erol Özdizbay'a teşekkürlerimi belirtmek isterim.

¹⁹ All.M.01-1323, 29.07.2001 tarihinde, EXI-d3 açmasında, 90,95 m seviyesinde bulunmuştur. Yüksekliği 3 cm, alt çapı 1,9 cm'dir.

Kült alanlarına bırakılan uzuv ve organ modeli adaklar (Asal 2002; Kongaz 2002; Lang 1977), Antik Çağ hastalıkları ve olası tedavileri hakkında bilgi vericidir. Bazıları Allianoi’da da bulunan ayak, bacak (Yaraş 2006c: Resim 11) el, kol ve gövde adakları, romatizma ve özürlerle ilgili olmalıdır. Sağlıkla ilişkili yerleşimlerde adak olarak sık karşılaşılan göz adaklarından (Yaraş 2006c: Resim 3; Yaraş-Erten 2008: 83-91); Asklepios ve Hygeia’ya adanmış küçük mermer bir sunak (Yaraş 2006c: Resim 4) Allianoi’da ele geçmiştir. Ayak biçimindeki All.M.02-115²⁰ kayıt numaralı bronz bir adak (Resim 8), kaplıca tedavisini ve romatizma ile ilgili rahatsızlıkları hatırlatmaktadır. All.M.02-115 kayıt numaralı bronz ayak, bilek kısmının üzerinden kırık veya tahrip olduğu için bacak kısmı daha uzun bir adağa veya bir heykelciğe ait de olabilir.

MS 6. yüzyıl sonu ile MS 7. yüzyıl arasında görülmeye başlayarak Geç Antik Çağ sonuna kadar varlıklarını sürdüren ufak hazneli, kaidesiz dairesel gövdeli, çift kulplu hacı şişeleri (*ampulla*); kutsal alan ziyaretçilerinin şifalı sıvıları (su / yağ) kulplardan geçirilen bağla boyunda taşıyabildiği hediyelik eşyalardır (Anderson 2004: 79-93). Ampullalar en çok pişmiş toprak ve kurşun malzemeden imal edilmişlerdir. Pişmiş toprak ampulla örneklerinin kurşun olanlara nazaran daha erken örnekler olduğunu söyleyebiliriz: pişmiş toprak örnekler, MS 5-7. yüzyıllarda yoğun görülmesine karşın (Anderson 2004: 88) MS 8. yüzyıl sonrasında ortadan kalkar; kurşun örnekler ise MS 14. yüzyıla kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir (Bakirtzis 1990: 145-147). Allianoi’da bu tip kapların pişmiş toprak örnekleri²¹ yanı sıra All.M.00-290²² kayıt numaralı gümüş bir örneği bulunmuştur (Resim 9). Alışılmış boyuttan daha küçük, her iki yüzü aynı, kalıp yapımı Allianoi örneğinin, ağız kenarı altında bir bilezik profili ve boyunda bir haç betimi ile gövde üzerinde merkezden çıkan uçları dairesel ışın motifi bulunmaktadır. Allianoi gümüş ampullasının gerek malzeme gerekse boyut açısından benzerine rastlanmamıştır²³. Gövde üzerindeki bezemesi ve boyun kısmındaki haç nedeniyle MS 6-7. yüzyıla tarihlendirilebilir. Buluntunun tabakaya bağlı bir kontektsten değil dolgu toprak içerisinden ele geçmesi ve analogik benzer eksikliği nedeniyle daha kesin bir tarihleme yapabilmemiz şu an mümkün değildir.

Resim 9. Gümüş Ampulla

Bu makalede değerlendirilen sekizi bronz (All.Mb-50, All.Mb-116, All.Mb-639, All.M.01-1323, All.M.02-10, All.M.02-115, All.M.05-29 ve All.M.05-67), biri gümüş (All.M.00-290) toplam dokuz nesne Allianoi merkez yerleşiminin sağlık kültürle olan ilişkisini ortaya koyan

²⁰ All.M.02-115, 17.8.2002 tarihinde HVII-a1 açmasında, 84,61 m seviyesinde bulunmuş ve Bergama Müzesi envanterine (Müze Envanter Numarası 46.1.02) kayıtlıdır. Taban uzunluğu 3,5 cm, yüksekliği 2,5 cm’dir.

²¹ Allianoi’da bulunan pişmiş toprak ampullalarla ilgili ayrıntılı bir yayın henüz yapılmamıştır.

²² All.M.00-290, GVIII-c1 açmasında, 85,53 m seviyesinde bulunmuş ve Bergama Müzesi envanterine (Müze Envanter Numarası 45.17.00) kayıtlıdır. Yüksekliği 2,1 cm, kalınlığı 1,5 cm’dir.

²³ Buradaki All.M.00-290 numaralı ampullaya tip açısından benzemeyen, malzeme açısından benzeyen geç dönem gümüşten kutsal yağ ve Myr kabı MS 13. yüzyıla tarihlenmiştir (Musin 2010: 24-26, Resim 12).

metal buluntulardır. Allianoî'da ele geçen mimari ve küçük buluntuların çoğu Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait olmakla birlikte bazı konu başlıklarındaki çalışmalarda (Baykan 2017: 7-21) farklı dönemlere ait geniş bir zaman aralığı söz konusudur. Burada değerlendirilen buluntulardan diğerlerine nispeten daha erken tarihli olan All.M.05-29 numaralı aşık ve diğerlerine nispeten daha geç döneme ait All.M.00-290 numaralı gümüş ampullanın haricinde diğer yedi buluntuyu MS 2-3. yüzyıllara tarihlendirebiliriz. Tıp âletleri ve sağlık kültürüne ilişkin nesnelere, Allianoî gibi cerrahîyle doğrudan ilişkili yerleşimlerde veya valetudinarium, hekim evi ve sağlık kültürüne dair alanlarda karşımıza çıkmaktadır. Galenos'un (Gal. iii. 2-3 / Kühn XIII, 599 ve devamında) Pergamon'da gladyatör cerrahlığı yaptığını ve başarısıyla övündüğünü kendi eserinden bilmekteyiz (Carter 2004: 41-68; Jackson 1999: 126; Radt 2002: 45-46, 239). Galenos'un bu cerrahî müdahaleleri (Carter 2004: 42-43) Pergamon'un neresinde ve nasıl bir mekânda yaptığı daha önce ayrıntılı bir şekilde hiç tartışılmamıştır. Gladyatörlerin tedavisi için ilk akla gelen amphitheatrum (Radt 2002: 45-46) veya Asklepieion bence buluntuları ve mimari düzeni açısından uygun değildir. Asklepieionda süren uzun süreli kazılarda hiçbir önemli cerrahî âlet konteksti ele geçmemiştir, zaten *dinsel* ve *mistik tıp* ağırlıklı tedavi anlayışında ölümlü gladyatör cerrahlığı için asklepieionlar uygun yerler değildir. Bunun yanında Allianoî'da yoğun tıp aletlerinin yanında sağlık kültürüne ilişkin buluntuların da ele geçtiği alan için önerilen hastane fikri (Baykan 2009a: 79-81, 208; Baykan 2009b: 48-50; Baykan 2012: 67-68, 160; Baykan 2019: 44-63) uluslararası tıp tarihçileri arasında tartışmaya açılmıştır (Nutton 2015: 383). Kanımca, MS 157-162 yıllarında, Galenos'un gladyatörleri tedavi ettiği yer Allianoî'dur; kontekstine ve tarihlere göre de büyük ihtimalle hastane olarak önerdiğim yapıdır. Allianoî yerleşiminin yakınında tespit edilen Çakmaktepe / Devlet Ormanı (Yaraş 2006b: 363), Kocakoru (Yaraş 2004a: 227-235) ve Maymun Sekizi (Yaraş 2002: 469-470, Resim 7) gibi kendilerine ait bir yerleşimi bulunmayan bu nekropoller, tedavileri başarısız gladyatörlerle olan ilişkisi açısından da ileride değerlendirilmelidir.

Resimlerin Listesi

- Resim 1.** Allianoî Merkez Yerleşimi Kuzey Doğudan Genel Görünüm (Allianoî Kazı Arşivi 2006)
- Resim 2.** Bahsi Geçen Buluntuların Dağılımını Gösteren Plan
- Resim 3.** Bronz Aşık
- Resim 4.** Alet Saplarındaki Yılan Betimleri
- Resim 5.** Bronz Buluntu Üzerindeki Yılan Betimi
- Resim 6.** Allianoî Telesphoros'u
- Resim 7.** Bronz Kaide ve Allianoî Telesphoros'u ile Restitüsyonu
- Resim 8.** Bronz Heykelcik Parçası ve Bronz Adak
- Resim 9.** Gümüş Ampulla

Kaynaklar

Antik Kaynak

Galenos (Gal.): On The Natural Faculties, trans. A. J. Brock, Londra 1991, Claudii Galeni Opera Omnia, Çev. C. G. Khn, Leipzig, 1821-1833.

Modern Kaynaklar

- Amandry 1984: Amandry, P., “L’antre Corycien II. Os et coquilles”, *Bulletin de Correspondance Hellénique Suppl.* 9, 1984, 347-380.
- Anderson 2004: Anderson, W., “An archaeology of late antique pilgrim flasks”, *Anatolian Studies* 54, 2004, 79-93.
- Asal 2002: Asal, R., “Sağlık ile ilgili Adak Eşyaları”, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Geçmişten Günümüze Tıp Sergisi*, İstanbul 2002, 73-82.
- Bakirtzis 1990: Bakirtzis, Ch., “Byzantine Ampullae from Thessaloniki”, *The Blessing of Pilgrimage*, Ed. R. Ousterhout, Urbana, 1990, 140-149.
- Bar-Oz 2002: Bar-Oz, G., “An Inscribed Astragalus with a Dedication to Hermes”, *Near Eastern Archaeology* 64.4, 2002, 211-213.
- Baykan 2005: Baykan, D., “Allianoı’da Bulunan Pişmiş Toprak Ecza Kapları”, *III. Uluslararası Seramik, Cam, Emaye, Sır ve Boya Semineri Bildiriler Kitabı*, Eskişehir, 2005, 447-452.
- Baykan 2009a: Baykan, D., *Allianoı Tıp Aletleri*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Klasik Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2009.
- Baykan 2009b: Baykan, D., “Gladyatör Hastanesi: Allianoı”, *Atlas 201*, 2009, 48-50.
- Baykan 2010: Baykan, D., “Antik Çağ’da Strigilisin Ecza Amaçlı Kullanımı Veriler ve Kanıt”, *Colloquium Anatolicum IX*, 2010, 141-152.
- Baykan 2012: Baykan, D., *Allianoı Tıp Aletleri / Surgical Instruments From Allianoı*, Türk Eskiçağ Bilimler Enstitüsü Studia ad Orientem Antiquum -2 (SOA-2), İstanbul, 2012.
- Baykan 2015: Baykan, D., “Antik Çağ Cerrahi Dikişinde Fibula Kullanımı”, *Colloquium Anatolicum XIV*, 2015, 2-17.
- Baykan 2017: Baykan, D., “Allianoı’da Bulunan Ok Uçları”, *MASROP E-Dergi* 10.14, (2016) 2017, 7-21.
- Baykan 2019: Baykan, D., “Gladyatör Hekimi Galenos ve Allianoı”, *II. Uluslararası Bergama Sempozyumu Bergama’nın stn Evrensel Değerleri Antik Çağ’da Sağlık ve Bergamalı Galenos ve Kültürlerin Aktarım Aracı Parşömen (9-10 Mayıs 2013)*, İzmir, 2019, 44-63.
- Baykan-Baykan 2012: Baykan, C., Baykan, D., *Eskiçağ’da Cam*, İstanbul, 2012.
- Bliquez 2014: Bliquez, L., *The Tools of Asclepius Surgical Instruments in Greek and Roman Times*, Studies in Ancient Medicine (SAM) 43, Boston, 2014.
- Bonanome 2015: Bonanome, D., “Telesforo E Le Divinità Salutari A Grottaferrata. Indagine Sul Piccolo Dio “Cucullatus””, *Humanitas Studi Per Patrizia Sefarin*, Ed. A. Serra, Roma, 2015, 23-70.
- Bozbay 2012: Bozbay, H., “Aşık Kemiğinin Tarihi”, *Arkeoloji ve Sanat* 141, 2012, 1-12.

- Bozbay 2013: Bozbay, H., “Geçmişten Günümüze Aşık Oyunları”, *Folklor / edebiyat* 19.73.1, 2013, 147-161.
- Carè 2012: Carè, B., “L’astragalo in tomba nel mondo greco: un indicatore infantile? Vecchi problemi e nuove osservazioni a proposito di un aspetto del costume funerario”, *L’enfant Et La Mort Dans L’antiquité III Le matériel associé aux tombes d’enfants*, Ed. A. Hermary, C. Dubois, Actes de la table ronde internationale organisée à la Maison Méditerranéenne des Sciences de l’Homme (MMSH) d’Aix-en-Provence (20-22 Ocak 2011), Bibliothèque d’Archéologie Méditerranéenne et Africaine 12, 2012, 403-416.
- Carter 2004: Carter, M., “Archiereis and Asiarchs: A Gladiatorial Perspective”, *Greek Roman and Byzantine Studies* 44, 2004, 41-68.
- Como 1925: Como, J. “Das Grab eines römischen Arztes in Bingen”, *Germania* 9, 1925, 152-162.
- Davidson 1952: Davidson G. R., *Corinth XII The Minor Objects*, The American School of Classical Studies at Athens, Princeton, 1952.
- De Grossi Mazzorin - Minniti 2013: De Grossi Mazzorin J., Minniti, C., “Ancient use of the knuckle-bone for rituals and gaming piece”, *Anthropozoologica* 48.2, 2013, 371-380.
- Deonna 1938: Deonna, W., *Exploration archéologique de Délos faite par l'Ecole Française d'Athènes: le mobilier délien*, Paris, 1938.
- Greaves 2012: Greaves, A. M., “Divination At Archaic Branchidai-Didyma: A Critical Review” *Hesperia* 81.2, 2012, 177-206.
- Hogarth 1908: Hogarth, D. G., *Excavations at Ephesus The Archaic Artemisia*, Londra, 1908.
- Holmgren 2004: Holmgren, R., “Money on the hoof The astragalus bone - religion, gaming and primitive money”, *Proceedings of the conference Man and animal in antiquity* (9-12 Eylül 2002), Ed. B. S. Frizell, Roma, 2004, 212-220.
- Jackson 1999: Jackson, R., *Roma İmparatorluğu'nda Doktorlar ve Hastalıklar*, Çev. Ş. Mumcu, İstanbul, 1999.
- Karaca 2017a: Karaca, E., “Book Review: Surgical Instruments from Alliano”, *Balkan Med J* 34, 2017, 292-294.
- Karaca 2017b: Karaca, E., “Alliano’da Saptanan Kemik Buluntular”, *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi XXII*, 2017, 293-316.
- Keyser - Scarborough 2018: Keyser, P. – Scarborough, J. (Ed.), *The Oxford Handbook of Science and Medicine in the Classical World*, Oxford, 2018.
- Kongaz 2002: Kongaz, G., “Bazı Hastalıkları Gösteren Eserler”, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Geçmişten Günümüze Tıp Sergisi*, İstanbul, 2002, 83-87.
- Lang 1977: Lang, M., *Cure and Cult in Ancient Corinth*, Corinth Notes 1, Princeton, 1977.
- La Regina 1972: La Regina, A., “Iscrizioni Osche Della Frentania Nel Museo Di Chieti”, *Archeologia Classica* 24.2, 1972, 263-268.
- Meier 2013: Meier, J., “More than Fun and Games? An Experimental Study of Worked Bone Astragali from Two Middle Bronze Age Hungarian Sites”, *From These Bare Bones Raw materials and the study of worked osseous objects*, Ed. A. Choyke - S. O’Connor, 2013, 166-173.

- McDonald vd. 1975: McDonald, W. A., Shay, C. T., Wilkie, N., Hope Simpson, R., Coulson, W.D.E., Donovan, W.P., Blitzer, H., Rosser, J., Donovan, W.P., Aschenbrenner, S., Howell, R. J., Dickinson, O. T. P. K., Hughes-Brock, H., Wade, W.D., Wolberg, D.L., Grady, F.V., Sloan, R.E., Shay, J., Rapp, G., Cooke, S. R. B., McDonald, W.A., “Excavations at Nichoria in Messenia 1972-1973.” *Hesperia The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 44.1, 1975, 69-141; www.jstor.org/stable/147426.
- Musin 2010: Musin, A., “Russian Medieval Culture as an “Area of Preservation” of the Byzantine Civilization”, *Towards Rewriting? New Approaches to Byzantine Archaeology And Art Proceedings of The Symposium on Byzantine Art and Archaeology Cracow (8-10 Eylül 2008), Series Byzantina VIII*, Varşova, 2010, 11-44.
- Müller 2004: Müller, H., “Allianoi. Zur Identifizierung eines antiken Kurbades im Hinterland von Pergamon”, *IstMitt* 54, 2004, 215-225.
- Nalbantoğlu 1998: Nalbantoğlu, E., “Bergama Müzesi 1996 Yortanlı Kurtarma Kazısı”, *Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu VIII*, 1998, 13-24.
- Nutton 2014: Nutton, V., “Allianoi: A Missing Link in the History of Hospitals? Danis, Baykan, Allianoi Tıp Alatleri, *Studia ad Orientem Antiquum*, 2 (İstanbul: Institutum Turcicum Scientiae Antiquitatis, Türk Eskiçağ Bilimleri Estitüsü, 2012), no price given, paperback, ISBN: 978-605-4701-12-4.”, *Med. Hist.* 58/1, 2014, 122-125.
- Nutton 2015: Nutton, V., “Rhodiapolis and Allianoi: two missing links in the history of the hospital?”, *Early Christianity* 5-3, (2014) 2015, 371–389.
- Radt 2002: Radt, W., *Pergamon Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları*, İstanbul, 2002.
- Reese 2000: Reese, D. S., “Worked astragali”, *Kommos an Excavation on the South Coast of Crete IV The Greek Sanctuary*, Ed. J. W. Shaw, M. C. Shaw, 2000, 398-401.
- Robinson 1941: Robinson, D. M. (Ed.), *Excavations at Olynthus: Metal and Minor Miscellaneous Finds: an Original Contribution to Greek Life, with a New Up-to-date Map of Olynthus*, Londra, 1941.
- Rohlf 1964: Rohlf, G., “L’Antico Giuoco Degli Astragali”, *Lares* 30.1/2, 1964, 1-13.
- Rühfel 1994: Rühfel H., “Telesphoros”, *Lexikon Iconographicum Mythologiae Classicae LIMC*, Cilt VII.1, Zürich-Münih, 1994, 870-878.
- Sabori, H., Basafa, H., Hejininezhad, E., Bolandi, R., Khorasani, M.N., “Game Pieces of Knucklebones: Evidence About The Continuation of Local Games in Khorasan, Iran”, *The Silk Road* 14, 2016, 209-212.
- Sakellarakis 1988: Sakellarakis, J. A., “Some Geometric and Archaic Votives from the Idaean Cave,” *Early Greek Cult Practice, (Proceedings of the Fifth International Symposium 26-29 Haziran 1986)*, Ed. R. Hägg, N. Marinatos, G.C. Nordquist, Stockholm, 1988, 173-193.
- Sezer 2014: Sezer, S., “Bolu Müzesi’nden Bir Grup Heykeltıraşlık Eseri” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7.32, 2014, 404-424.
- Sharpe 2014: Sharpe, H. F., “Bronze Statuettes from the Athenian Agora: Evidence for Domestic Cults in Roman Greece”, *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 83.1, 2014, 143-187.

- Trantalidou - Kavoura 2007: Trantalidou, K. - Kavoura, I., “Astragali in Caves: The Contribution of the Archaeozoology in the Understanding of Some Ancient Greek Cult Practices”, *Anodos Studies of the Ancient World 6-7*, 2006-2007, 459-473.
- Tekin-Erol Özdzibay 2014: Tekin, O. - Erol Özdzibay, A., “Coins from Alliano Excavations: Campaign of 2000” *Colloquium Anatolicum XIII*, 2014, 293-336.
- Valmin 1938: Valmin, M. N., *The Swedish Messenia Expedition*, Lund, 1938.
- Vanwalscappel vd. 2016: Vanwalscappel, B., Jackson, R., Morel, A., “Une pince médicale de type "Staphylagra" à Sauchy-Lestree (Pas-de-Calais, F)”, *Bulletin Instrumentum 40*, 2016, 38-39.
- Whitehouse 2003: Whitehouse, D., *Roman Glass in The Corning Museum of Glass 3*, New York, 2003.
- Yaraş 1999a: Yaraş, A., “1998 Yortanlı Barajı Kurtarma Kazısı” *Bergama Belleten 9*, 1999, 44-49.
- Yaraş 1999b: Yaraş, A., “Bergama'da İkinci Antik Sağlık Merkezi: Alliano”, *Yapı 217*, 1999, 35-37.
- Yaraş 2001: Yaraş, A., “1998-1999 Yortanlı Barajı Kurtarma Kazısı”, *XI. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu*, Ankara, 2001, 105-118.
- Yaraş 2002: Yaraş, A., “2000 Yılı Alliano Kazısı”, *23. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 2002, 463-478.
- Yaraş 2003: Yaraş, A., “2001 Alliano Kazısı”, *24. Kazı Sonuçları Toplantısı II*, Ankara, 2003, 373-384.
- Yaraş 2004a: Yaraş, A., “Die Koca Kuru Tepe Nekropole - Nekropole bei Bergama”, *IstMitt. 54*, 2004, 227-235.
- Yaraş 2004b: Yaraş, A., “2002 Yılı Alliano Kazısı”, *25. Kazı Sonuçları Toplantısı II*, Ankara, 2004, 217-228.
- Yaraş 2005: Yaraş, A., “Alliano: Chronique des Fouilles de 2004”, *Anatolia Antiqua XIII*, 2005, 365-370.
- Yaraş 2006a: Yaraş, A., “2004 Yılı Alliano Kazısı”, *27. Kazı Sonuçları Toplantısı II*, Ankara, 2006, 297-310.
- Yaraş 2006b: Yaraş, A., Alliano: Chronique des Fouilles de 2005”, *Anatolia Antiqua XIV*, 2006, 363-367.
- Yaraş 2006c: Yaraş, A., “Son Buluntuların Işığında: Alliano”, *IX. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri Gevher Nesibe Darüşşifası'nın 800. Kuruluş Yılı XXIV. Gevher Nesibe Tıp Günleri (24-27 Mayıs 2006)*, Kayseri, 2006, 83-94.
- Yaraş 2010: Yaraş, A., “Sağlık Merkezi Alliano'dan Yeni Bir İlaç”, *Arkeoloji ve Sanat 134*, 2010, 97-104.
- Yaraş 2015a: Yaraş, A., “Pergamon Maymun Sekisi Nekropolü'nden Pişmiş Toprak İki Telesphoros Heykelciği”, *Prof. Dr. Ömer Özyiğit'e Armağan*, Ed. E. Okan, C. Atilla, İstanbul, 2015a, 459-466.
- Yaraş 2015b: Yaraş, A., “Telesphoros Heykeli (Edirne Müzesi 1148)”, *Mustafa Büyükkolancı'ya Armağan*, Ed. C. Şimşek, B. Duman, E. Konakçı, İstanbul, 2015b, 723-727.

- Yaraş 2016: Yaraş, A., “Kütahya Müzesinde Pişmiş Toprak İki Telesphoros Heykelciği”, *Kütahya Müzesi 2015 Yıllığı*, Kütahya, 2016, 269-275.
- Yaraş-Baykan 2005: Yaraş, A., Baykan, D., “2003 Yılı Allianoi Kazısı”, *26. Kazı Sonuçları Toplantısı II*, Ankara, 2005, 51-62.
- Yaraş vd. 2008: Yaraş, A., Baykan, D., Karaca, E., “2006 Yılı Allianoi Kazısı”, *29. Kazı Sonuçları Toplantısı II*, Ankara, 2008, 71-84.
- Yaraş-Erten 2008: Yaraş, A., Erten, E., “Allianoi. Zwei Neue Asklepios-Inschriften”, *Studien zum antiken Kleinasien VI*, *AMS 55*, 2008, 83-91.
- Yaşa 2016: Yaşa, R., “Türklerde Animist Düşüncenin Yansımaları: Kürek Kemiği ve Aşık Kemiği Falı”, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi II.3*, 2016, 1-25.
- Yıldırım 2018: Yıldırım, İ., “Unutulmuş Bir Gelenek: Aşık Kemiği Falı”, *TÜRKKÜM 2018 Uluslararası Türk Kültürü ve Medeniyeti Kongresi Tam Metin Bildiri Kitabı*, Balıkesir, 2018, 695-708.

Elektronik Kaynaklar

Uzantı 1:

https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=464118&partId=1&searchText=Gaming+piece&sortBy=imageName&page=1

Uzantı 2:

https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?assetId=893390001&objectId=464125&partId=1

Uzantı 3:

https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=452992&partId=1&searchText=greek+and+roman+antiquities&page=79

Uzantı 4:

https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=464104&partId=1&searchText=sport&page=1

Uzantı 5:

<https://www.ascsa.edu.gr/resources-landing/details?source=dc&id=Agora:NotebookPage:%CE%9D%CE%9D-40-34>